

Naujai perskaitytas 1940 metų spalio 22-osios Staffordo Crippso memorandumas

Magdalena Hułas

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteufflo istorijos institutas
Tadeusz Manteufflo Institute of History at the Polish Academy of Sciences
mhulas@ihpan.edu.pl
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0638-866X>

Santrauka. Šis straipsnis yra gerokai pataisyta ir išplėsta ankstesnio autorės straipsnio, 1993 m. paskelbto mokslo žurnale *Dzieje Najnowsze*, versija. Straipsnyje aptariamas britų pasiūlymas Sovietų vyriausybei suderinti dvišalius santykius tuo laikotarpiu, kai Sovietų Sąjunga buvo susitarusi su Trečiuoju reichu (pasidalinti įtakos zonomis Vidurio ir Rytų Europoje). Šiam susitarimui susilpninti Didžiosios Britanijos vyriausybė siūlė SSRS naudingų galimybių, ypač susijusių su pokariniais sprendimais Rytų ir Vidurio Europos valstybėse. Daug dėmesio naujame susitarime skiriama Lenkijai, taip pat Estijai, Latvijai ir Lietuvai, galiausiai – Rumunijai. Pasiūlymų autorius buvo Didžiosios Britanijos ambasadorius Maskvoje seras Staffordas Crippsas. Pasiūlymams Londone buvo pritarusi karo metais veikusi vyriausybė, o britų ambasadorius (užsienio reikalų ministro įpareigotas) turėjo juos pateikti Sovietų vyriausybei. Straipsnyje analizuojama dokumento rengimo ir aptarimo raida, lenkų vyriausybės emigracijoje reakcija į britų veiksmus ieškant susitarimo su Maskva. Memorandumas, 1940 m. spalio 22 d. S. Crippso įteiktas SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Andrejui J. Vyšinskiui, buvo svarbus Didžiosios Britanijos ir Sovietų Sąjungos dvišalių santykių įvykis, todėl tyrinėjant ir atskleidžiant 1942 m. gegužės 26 d. britų ir sovietų sutarties genezę į jį turi būti kreipiama kur kas daugiau dėmesio. Į jį turi būti atsižvelgiama ir nagrinėjant Vidurio ir Rytų Europos valstybių ir tautų likimą po Antrojo pasaulinio karo. (Straipsnis parengtas mokslo žurnalo *Aktualu rytoj / Relevant Tomorrow* redakcinės kolegijos prašymu. Straipsnį iš lenkų kalbos vertė Andrius Vaišnys.)

Reikšminiai žodžiai: Crippso memorandumas, britų ir sovietų santykiai, Antrasis pasaulinis karas, Lenkija, Baltijos šalys, aneksija.

A New Reading of Stafford Cripps's Memorandum of 22 October, 1940

Abstract. This article significantly modifies and broadens the earlier version of the author's article published in the journal *Dzieje Najnowsze* in 1993. It elaborates on a British proposal for the Soviet government to balance bilateral relations at the time when the Soviet Union had already reached an agreement with the Third Reich. In order to weaken this agreement, the Government of Great Britain offered beneficial opportunities for the USSR, especially regarding the post-war settlement and countries of Eastern and Central Europe. In the new agreement, special attention had to be paid to Poland as well as to Estonia, Latvia and Lithuania and, finally, Romania. The author of the proposals was Sir Stafford Cripps, Great Britain's Ambassador to Moscow. In London, it was approved by the War Cabinet, and the British Ambassador was obliged by the Foreign Secretary to present it to the Soviet Government. The article analyses the course of the preparation and discussion of the document as well as the reaction of the Polish government in exile to British actions in achieving an agreement with Moscow. The memorandum, presented by Cripps to the Deputy

Received: 23/7/2021. Accepted: 21/9/2021

Copyright © 2021 Magdalena Hułas. Published by [MartyNAS Mažvydas National Library of Lithuania](#)

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

People's Commissar of Foreign Affairs Andrey Vyshinsky on 22 October 1940, remains an element of Great Britain's foreign policy towards the Soviet Union and, therefore, the article's author assumes that it ought to be more often referred to when investigating and explaining the genesis of the Anglo-Soviet Treaty of 26 May 1942. It has also to be taken account of when studying the fate of countries and nations of Eastern and Central Europe after the Second World War. (The article has been prepared at the request of the Editorial Board of the journal *Relevant Tomorrow*.)

Keywords: Stafford Cripps, Anglo-Soviet relations, Second World War, Poland, Baltic States, annexation.

1993 m. mokslo žurnale *Dzieje Najnowsze* buvo paskelbtas straipsnis apie memorandumą, kurį Didžiosios Britanijos ambasadorius Maskvoje Staffordas Crippsas 1940 m. spalio 22 d. perdavė Sovietų Sąjungos užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Andrejui J. Vyšinskiui¹. Šis memorandumas, nors sovietai jį ir atmetė, mano nuomone, davė toną būsimiems britų ir sovietų santykiams. Jis parengtas tuo laikotarpiu, kai Didžioji Britanija stengėsi atpalaiduoti ryšius, siejusių Sovietų Sąjungą su Trečiuoju reichu, ir todėl sudarė visą paketą SSRS naudingų pasiūlymų, tarp jų (ir netgi būtent) pokario laikotarpiui. Po 1941 m. birželio 22 d., kai Sovietų Sąjunga vienaip ar kitaip atsidūrė sąjungininkų stovykloje, šio pasiūlymo aprėptis vis dar buvo atskaitos taškas, net jeigu nė viena iš šalių to nepabrėžė. Britų siūlomos nuolaidos turėjo būti taikomos pirmiausia Vidurio ir Rytų Europos valstybių sąskaita, tad memorandumas atliko svarbų vaidmenį ne tik britų ir sovietų santykių istorijoje, bet ir šio regiono istorijoje.

Kai minėtas straipsnis buvo rengiamas, S. Crippso memorandumas nebuvo nežinomas, tačiau tarp istorikų nesukėlė jo reikšmę atitinkančios reakcijos. Tiesa, Llewellynas Woodwardas išsamiai aptarė Užsienio reikalų ministerijos (*Foreign Office*) (toliau – URM) dokumentus, atspindinčius S. Crippso akciją, tačiau ir tai yra būdinga jo Didžiosios Britanijos užsienio politikos per Antrąjį pasaulinį karą oficialiai istorijai – apžvelgdamas dokumentus jis neteikė asmeninio vertinimo². Gabrielis Gorodetsky, S. Crippso diplomatinės misijos SSRS tema parašęs visą knygą, spalio memorandumui joje paskyrė vos keletą puslapių. Britų ambasatoriaus iniciatyvą jis įvertino kaip viltingą, tačiau teigė, jog dėl URM konservatyvios politikos, kurią lėmė skirtingas politinės situacijos vertinimas, ji tapo „quite outdated <...> Britain's move was too late and not enthusiastic enough^{3,4}. Keleriais metais anksčiau iki pasirodant G. Gorodetsky knygai Harry Hanakąs paskelbė dviejų dalių straipsnį apie S. Crippso misiją Maskvoje⁵. Jame memorandumui taip pat nebuvo skirta daug dėmesio. Iš tikrųjų H. Hanakas daugiau nei G. Gorodetsky teikė reikšmės Baltijos valstybių likimui, nulemtam šiame dokumente, bet panašiai kaip G. Gorodetsky nekreipė dėmesio į tai, kokias netektis turėjo patirti Lenkija. H. Hanako požiūriu, memorandumas – tai vienas iš S. Crippso bandymų pagerinti britų ir sovietų santykius etapų. Ir buvo aiškinamas jis paprastai – ne kaip Jungtinės Karalystės politikos sudedamoji dalis, o kaip individualus ambasatoriaus veiksmas, tik aprobuotas Londono⁶.

Sovietų šaltiniuose memorandumas apskritai neapartinėtas, pokyčių atsirado tik subyrėjus SSRS. Tačiau atvėrus Rusijos archyvus, be kita ko, pirmiausia buvo paskelbtas memorandumo vertimas rusų kalba (tokią – rusišką – versiją įteikė britų ambasadorius). Jis publikuotas kaip 1940 m. spalio 22 d. S. Crippso susitikimo su A. Vyšinskiu ataskaitos priedas 1995 m. išleistame SSRS užsienio politikos dokumentų tome⁷. Nors dokumentas buvo paskelbtas, tyrinėtas nedažnai. Palyginti išsamiai pateikdamas svarbesnių punktų turinį jį aptarė Vladimiras S. Lavrovas. Jis paskelbė komentarą, jog SSRS įsipareigojimais

¹ Hutas, M. Memorandum Staffordo Crippsa z 22 października 1940 r. Polskie aspekty. *Dzieje Najnowsze*, 1993, t. 25, z. 4, s. 81–93.

² Woodward, L. *British Foreign Policy in the Second World War*, Vol. I. London: H. M. Stationery Office, 1970, p. 487–501.

³ „gerokai pasenęs <...> Britanijos žingsnis buvo pavėluotas ir nepakankamai entuziastingas“ (čia ir toliau iš anglų k. – *Aktualu rytoj* vert.).

⁴ Gorodetsky, G. *Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940–1942*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 76–80.

⁵ Žr. Hanak, H. Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow May 1940 to June 1941. *The English Historical Review*, 1979, Vol. 94, No. 370, p. 48–70; Hanak, H. Sir Stafford Cripps as Ambassador in Moscow, June 1941–January 1942. *The English Historical Review*, 1982, Vol. 97, No. 383, p. 332–344.

⁶ Plg., žr. *The Foreign Office and the Kremlin: British documents on Anglo-Soviet Relations, 1941–45* / Edited, with an introduction, by Graham Ross. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 7 nn.

⁷ *Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 1. 1 января – 31 октября 1940 г.* Москва: Международные отношения, 1995, dok. 460, c. 701–705.

memorandume liko tiksliai nuosekliai apibrėžti, o britų įsipareigojimai suformuluoti „в туманных и неопределенных выражениях с разного рода оговорками о его обещаниях учитывать интересы СССР после победы над Германией“⁸. Būtent šis komentaras pakartotas publikuojant memorandumą 2009 m. išleistame ambasadoriaus Ivano Majskio dienoraštyje¹⁰. Vis dėlto čia, kitaip nei V. Lavrovo straipsnyje, šis komentaras niekaip nepaaiškinamas – kokie turėjo būti britų įsipareigojimai; pateikta tik Sovietų įsipareigojimų santrauka. Anglosaksų literatūroje, netgi darbuose, tiesiogiai skirtuose temoms, susijusioms su memorandumu, šiam dokumentui taip pat nepakanka dėmesio. Antai 1999 m. išleistoje S. Crippso biografijoje memorandumui skirta tik viena pastraipa¹¹ (tačiau šiame fragmente pateikta informacija yra netiksli, tai aptarsime toliau); darbe, kuriame gvildenami 1939–1941 m. britų ir sovietų santykiai, S. Crippso memorandumui skirta pusė puslapio¹²; knygoje apie Turkijos vaidmenį britų ir sovietų santykiuose Antrajame pasauliniame kare nuorodų į šį dokumentą nepateikiama¹³; apie jį neužsimenama ir darbe, kuriame aptariama Didžiosios Britanijos (ir Jungtinių Valstijų) pozicija dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos¹⁴. Kiek daugiau dėmesio memorandumui skiriama lenkų istoriografijoje: turbūt daugiausia šia tema rašė Jacekas Tebinka, apie jį užsimindavo ir kiti autoriai¹⁵.

Vis dėlto vadinamasis S. Crippso memorandumas dažniausiai traktuojamas kaip atskiras dokumentas, o ne britų politikos dalis. Aptariant 1942 m. gegužės 26 d. britų ir sovietų sutarties genezę kaip anksčiausias atskaitos taškas vis dar nurodomas britų užsienio reikalų ministro (*Secretary of State for Foreign Affairs*) Anthony Edeno vizitas Maskvoje 1941 m. gruodį ir jam Josifo Stalino tada pateiktas pasiūlymas sudaryti sutartį. Šiomis aplinkybėmis atrodo pagrįsta priminti straipsnio, publikuoto mokslo žurnale *Dzieje Najnowsze*, nuostatas, papildant šio žurnalo (*Aktualu rytoj / Relevant Tomorrow*) straipsnyje išdėstytomis pastabomis ir atkreipiant dėmesį į porą naujų dokumentų.

Neabejotina, kad naujo pasiūlymo sudaryti sutartį dėl SSRS iniciatorius buvo S. Crippsas. Mūsų tikslas yra pabandyti išsiaiškinti, kaip jo koncepcijos atitiko Jo Karališkosios Didenybės (JKD) vyriausybės politinius planus, kaip darė jiems įtaką ir kaip buvo keičiamos.

S. Crippsas nebuvo profesionalus diplomatas. Jis buvo politikas. Ir radikalių pažiūrų politikas, kurio *nota bene* pasirodė pernelyg radikali Darbo partijai (*Labour Party*)¹⁶. Buvo įsitikinęs, kad yra būtina

⁸ „miglotai ir nekonkrečiai, su įvairiomis išlygomis dėl pažadų atsižvelgti į SSRS interesus po pergalės prieš Vokietiją“.

⁹ Лавров, В. С. Что скрывалось за приглашением В. М. Молотова осенью 1940 г. в Берлин и полетом П. Гесса в мае 1941 г. в Англию. In: *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР*. Москва: Права человека, 2006, с. 374.

¹⁰ Майский, И. М. *Дневник дипломата, Лондон, 1934–1943: книга 2, часть 1: 4 сентября 1939 – 21 июня 1941 года* / отв. ред. А. О. Чубарьян; сост. Н. В. Бойко, Е. В. Косырева, Л. В. Поздеева. Москва: Наука, 2009, с. 443, 79 išnaša.

¹¹ Žr. Burgess, S. *Stafford Cripps: A Political Life*. London: Gollancz, 1999, p. 141.

¹² Žr. Osborn, P. R. *Operation Pike: Britain versus the Soviet Union, 1939–1941*. Westport, CT and London: Greenwood Press, 2000. Autorė pasinaudojo vertimu: Osborn, P. R. *Brytyjskie plany ataku na ZSRR 1939–1941*. Warszawa: Wydawnictwo Amber, 2007, p. 238–239. P. R. Osbornas S. Crippso memorandumo tema remiasi šaltiniu: Merritt, M. S. *Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the Origins of the Grand Alliance*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988.

¹³ Žr. Tamkin, N. *Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940–45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

¹⁴ Žr. Piirimäe, K. *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: Allied Relations during the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.

¹⁵ Žr. Tebinka, J. *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*. Warszawa: Wydawn. Neriton, 1998, s. 115–123; Wandycz, P. *Z Piłsudskim i Sikorskim. August Zaleski, minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*. Warszawa: Wydawn. Sejmowe, 1999, s. 222–224; Dębski, S. *Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2003, s. 419–420; Berska, B. *Kłopotliwy sojusznik. Wpływ dyplomacji brytyjskiej na stosunki polsko-sowieckie w latach 1939–1943*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2005, s. 67–75.

¹⁶ Stafford Cripps (1889–1952), britų kairysis politikas, iki 1939 m. birželio – Darbo partijos (*Labour Party*) narys, iš kurios pašalintas kaip sąveikos su Didžiosios Britanijos komunistų partija šalininkas. Parašytos kelios jo biografijos: Cooke, C. A. *The Life of Richard Stafford Cripps*. London: Hodder and Stoughton, 1957; Estorick, E. *Stafford Cripps: Master Statesman*. New York: The John Day Company, 1949; Burgess, S. *Stafford Cripps: A Political Life*; Clarke, P. *The Cripps Version: The Life of Sir Stafford Cripps, 1889–1952*. London: Allen Lane, The Penguin Press, 2002. S. Crippso misijos tema yra šaltiniuose, nurodytuose 4 ir 5 išnašoje bei: *Stafford Cripps in Moscow, 1940–1942: Diaries and Papers* / Ed. G. Gorodetsky. London and Portland, OR: Vallentine Mitchell, 2007.

sureguliuoti santykius su Sovietų Sąjunga, ir anksčiau skelbėsi pasiryžęs vykti į Maskvą ir dirbti šia kryptimi. 1939 m. birželio ir liepos sandūroje tokį pasiūlymą pateikė tuometiniam užsienio reikalų ministrui lordui Edwardui Halifaksui, tačiau šis atsakė, jog – kaip pažymėjo S. Crippsas dienoraštyje – „at the moment they could not use my services!“¹⁷¹⁸. 1939 m. rugsėjį jis pakartojo pasiūlymą ir galiausiai 1940 m. birželio 12 d. atvyko į Maskvą kaip naujasis ambasadorius, nors pirminis JKD vyriausybės tikslas buvo siųsti jį į SSRS išskirtinai kaip specialųjį pasiuntinį atlikti – kaip apibūdinta – „exploratory mission“ („žvalgomoją misiją“)¹⁹. Tik po kone ultimatyvaus sovietų spaudimo sutikta, kad S. Crippsas vyktų į Maskvą kaip ambasadorius²⁰.

Mūsų domėjimosi objektas yra ne visa jo misija, o tik pasiūlymai, pateikti Sovietų vyriausybei 1940 m. spalio 22 d. Tiesioginė šių pasiūlymų priežastis buvo tos pačios krypties vokiečių iniciatyva, t. y. palaikyti artimesnius ryšius su SSRS. Spalio 13 d. buvo numatytas Vokietijos ambasadoriaus Sovietų Sąjungoje Friedricho Wernerio von der Schulenburgo grįžimas iš Berlyno į Maskvą, ir būtent tą dieną S. Crippsas išsiuntė į URM šifruotą pranešimą, kuriuo perspėjo, kad Vokietija gali pateikti „attractive offers for Russia for her hostile neutrality to Great Britain and Turkey or for her participation against Turkey“²¹. Britų ambasadorius buvo įsitikinęs, jog tai yra paskutinė akimirka palenkti Sovietų Sąjungą prie britų, o vienintelis argumentas, kuris galėtų SSRS tuo įtikinti, būtų „some attractive offer as to their post-war position“²². Šio pasiūlymo esmę S. Crippsas pateikė savo pranešimo dvyliktame paragrafe, kuris skambėjo taip:

Is it not possible in order to make a real effort to change their [Soviet Government's] policies for us to inform them that in the event of behaving to us in as friendly a way as they behave to Germany and substituting a benevolent neutrality at least towards Turkey and Iran in event of either of them being attacked, we would (a) guarantee in the event of our being victorious to consult with them fully on post-war settlement of Europe and Asia in association with other victorious powers. (b) Not to form or enter any anti-Soviet alliance after the war. (c) For the time being till after the war (gr[ou]p undec[i]phered) their de facto sovereignty of the Baltic States and part of Poland, Bessarabia and Bukovina they have occupied. (d) Arrange to supply them with articles they require and we can spare for arming themselves against Axis should they be attacked. (e) Guarantee that they will not be attacked from the south from Iran or Turkey and especially that Baku will not be attacked from these countries by us or any of our Allies.^{23, 24}

S. Crippso nuomone, sovietų pritarimą priimti šiuos slaptus politinius pasiūlymus liudytų prekybos sutarties sudarymas. Ir tik jeigu ją pasirašius nekiltų pavojingų reakcijų iš Ašies valstybių, Didžioji Britanija ir Sovietų Sąjunga turėjo pasirašyti nepuolimo paktą – panašų į tą, kurį SSRS sudarė su Vokietija. S. Crippsas prašė skubiai atsiliepti dėl šių pasiūlymų. Lordas Halifaksas supažindino su S. Crippso pasiūlymais Karo kabineto narius ir pateikė rekomendaciją: „there was good deal to be said for acting on the

¹⁷ „šiuo metu jie negalėtų pasinaudoti mano paslaugomis!“

¹⁸ Stafford Cripps' Confidential Diary, July 3 [1939]. In: *Bodleian Library*, Oxford (toliau: BL), Sir Stafford Cripps' Papers (depozit Nuffield College), (toliau: SC), SC-5.

¹⁹ Karo kabineto posėdis, 18.05.1940, pkt. 13. In: *The National Archives*, Kew (toliau: TNA), War Cabinet: Minutes and Conclusions of the War Cabinet, WM Series (CAB 65), CAB 65/7/22, WM (40)127.

²⁰ Karo kabineto posėdis, 31.05.1940, pkt. 9. TNA, CAB 65/7/44, WM (40)149.

²¹ „patrauklių pasiūlymų Rusijai mainais už jos priešišką neutralumą Didžiosios Britanijos ir Turkijos atžvilgiu arba už nukreiptus prieš Turkiją veiksmus“.

²² „kokį nors patrauklių pasiūlymą, susijusį su jų pozicija karui pasibaigus“.

²³ „Kaip reali pastanga pakeisti jų [Sovietų vyriausybės] politiką galėtų būti informavimas, kad jeigu jie mums būtų draugiški (taip, kaip elgiasi Vokietijos atžvilgiu) ir laikytųsi draugiško neutralumo bent jau Turkijos ir Irano atžvilgiu, jeigu bet kuri iš šalių būtų užpulta, mes (a) užtikrintume, jog, mums esant nugalėjusiaja šalimi, išsamiai tartumės su jais dėl pokario Europos ir Azijos suregulavimo kartu su kitomis nugalėjusiomis šalimis; (b) karui pasibaigus, neformuotume jokių antisovietinių aljansų ir į tokius aljansus nestotume; (c) iki kol pasibaigs karas [neįsiskaitoma] jų *de facto* suverenitetą Baltijos valstybėse ir jų okupuotoje Lenkijos dalyje bei Besarabijoje ir Bukovinoje; (d) pagal galimybes organizuotume prekių, jiems būtinų ginantis nuo Ašies šalių, tiekimą; e) užtikrintume, kad jie nebus puolami iš pietų pusės iš Irano arba Turkijos teritorijos, ir ypač kad iš šių šalių teritorijos mes arba mūsų sąjungininkai nepulsime Baku.“

²⁴ S. Crippso pranešimas, 13.10.1940, No. 865. TNA, *Foreign Office: General Correspondence* (FO 371), FO 371/24845, N.6875/30/38.

lines suggested by Sir Stafford Cripps²⁵²⁶. Kitą dieną, t. y. spalio 15-ąją, S. Crippso pranešimas ir parengtas URM atsakymo projektas buvo aptarti Karo kabinete. Buvo pritarta instrukcijos, skirtos S. Crippsui, turiniui ir dar tą pačią dieną ji išsiųsta į Maskvą²⁷. E. Halifaksas joje įpareigojo ambasadorių pradėti atitinkamus pokalbius su Sovietų vyriausybe, tačiau nurodė būti atsargiam prisiimant įsipareigojimus. Jis pabrėžė, jog Sovietų Sąjunga privalanti „give some practical proof of benevolent neutrality towards Turkey and Iran²⁸“. Papildomai aiškino, jog galimas pritarimas dėl pokario konsultacijų su Sovietų Sąjunga nereiškia pasirengimo pripažinti sovietų požiūrį į Europos ir Azijos ateitį. Be to, manė, kad įsipareigojant nedalyvauti jokioje sąjungoje, nukreiptoje prieš SSRS, būtina sąlyga yra sovietų įsipareigojimas nesikišti į britų interesus – nesvarbu, tiesiogiai ar netiesiogiai (per revoliucinę agitaciją). Labiausiai mus dominančiame instrukcijos punkte pabrėžta:

*We already recognise that Soviet Government are in de facto control of Baltic States and occupied parts of Poland and Roumania, and I see no objection to your telling them that we shall continue to act on this assumption. I obviously could not, however, agree to any statement implying de jure recognition or gravely compromising post-war position; and I fear that this is what they may want...*²⁹

Taigi Simonas Burgessas klysta rašydamas, kad S. Crippsas iš E. Halifakso gavo teisę laisvai veikti ir kad pateikė Molotovui greitomis savo paties parengtą memorandumą (*sic!*), o Karo kabinetas tik buvo apie tai informuotas (supraskime – *post factum*)³⁰. Karo kabinetas apie S. Crippso pasiūlymą buvo informuotas iš anksto ir jam pritarė, ir tik gavęs „žalią šviesą“ ambasadorius spalio 17-ąją paprašė susitikti su Molotovu³¹. Tada jis nežinojo, jog tą pačią dieną Schulenburgas įteikė Molotovui spalio 13 d. parašytą Ribbentropo laišką, kuriuo buvo kviečiama atvykti vizito į Berlyną³². S. Crippsas, nesulaukęs jokio atsakymo, savo prašymą pakartojo spalio 21 d. – tą dieną, kai Molotovas priėmė kvietimą atvykti į Berlyną³³. Ir tik kitą dieną, t. y. spalio 22 d., S. Crippsas gavo galimybę susitikti, tačiau ne su Molotovu, o tik su jo pavaduotoju A. Vyšinskiu³⁴.

Per susitikimą S. Crippsas liaudies komisaro pavaduotojui įteikė dokumentą apie britų pasiūlymus santykiams su Sovietų Sąjunga suderinti. Ataskaitą apie įvykusį pokalbį kartu su A. Vyšinskiui pateikto memorandumo santrauka S. Crippsas išsiuntė į Londoną naktį iš spalio 22-osios į 23-iąją pranešimais Nr. 911, 912 ir 913³⁵. Kaip matyti iš telegramos Nr. 911, pateiktasis memorandumas buvo rusiškas dokumento, parengto anglų kalba, vertimas. Tai padaryta ne iš mandagumo, o siekiant apsidrausti. Bent jau tokį vertimą galima aptikti spalio 31 d. S. Crippso telegramoje, kurioje ambasadorius patikino, jog A. Vyšinskis nematė angliškos teksto versijos, aiškindamas:

²⁵ „būtų galima pateikti daug argumentų pritarti sero Staffordo Crippso siūlomiems veiksams“.

²⁶ Karo kabineto posėdis, 14.10.1940. TNA, CAB 65/9/32, WM (40) 270.

²⁷ Žr. Karo kabineto posėdis, 15.10.1940. TNA, CAB 65/9/33, WM (40) 271; telegram FO do S. Crippsa, 15.10.1940, No 641. TNA, FO 371/24845, N.6875/30/38.

²⁸ „praktiškai įrodyti savo draugišką neutralumą Turkijos ir Irano atžvilgiu“.

²⁹ „Mes jau pripažįstame, kad Sovietų vyriausybė *de facto* kontroliuoja Baltijos valstybes bei okupuotas Lenkijos ir Rumunijos dalis, ir aš neprieštarauju, kad jiems pasakytumėte, jog mes ir toliau veiksime remdamiesi šia prielaida. Aš, žinoma, nepritarčiau jokiam teiginiui, išreiškiančiam *de jure* valdymo pripažinimą arba šiuurkščiai kompromituojančiam pokarinį statusą; ir manau, kad būtent to jie gali norėti...“

³⁰ Burgess, S. *Stafford Cripps: A Political Life*, p. 141.

³¹ Telegram S. Crippsa do Londynu, 22.10.1940, No. 909. TNA, FO 371/24845, N.6875/30/38.

³² *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik. 1918–1945*, Serie D: 1937–1945, Band XI. 1, Bonn 1964, dok. 176, p. 248–253.

³³ *Ibidem*, dok. 211, p. 300–301.

³⁴ S. Crippsas buvo linkęs manyti, kad sunkumai, kuriuos jis patyrė Maskvoje, kilo dėl asmeninių Molotovo (provokiškų) simpatijų ir (antibritiškų) išankstinių nuostatų. Žr. S. Cripps do Hughe Knatchbull-Hugessena, 23.10.1940. BL, SC-5. Šią problemą kitaip matė Orme Sargentas, kuris, komentuodamas Didžiosios Britanijos ambasadoriaus Maskvoje situaciją, 1940 06 28 rašė: „I am sorry for Sir S. Cripps, who is now entering the humiliating phase which all British negotiators in Moscow have to go through when they are simply kept waiting on the doormat until such time as the Soviet Government consider it desirable, as part of their policy of playing off one Power against the other, to take notice of H. M. Representatives...“ („Man gaila sero S. Crippso, priėjusio pažeminimo etapą, kurį pereina visi britų derybininkai Maskvoje, kai jie paprasčiausiai verčiami laukti už durų, kol Sovietų vyriausybė, vykdydama jėgų kiršinimo politiką, atkreipia dėmesį į Jo Didenybės pasiuntinius...“), cit. pagal: Hanak, H. *Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow May 1940 to June 1941*, p. 59.

³⁵ S. Crippso pranešimai į Londoną, 22.10.1940, No 911, 912, 913. TNA, FO 371/24845, N.6875/30/38.

As we never correspond officially in Russian, there should be no difficulty at the appropriate time, if they raise points, in satisfying them that this document was never intended to, and does not, constitute a text and that actual English words of such a text when drawn up may not be identical with those translated into Russian in the proposals submitted, though substance will be same.^{36, 37}

Tiesa, nors S. Crippsas pasinaudojo šiais argumentais jau memorandumą įteikęs, aiškindamas, kodėl nepaisė iš URM gautų instrukcijų (apie tai – toliau), vis dėlto galima pripažinti, kad į juos buvo atsižvelgta ir anksčiau. Kaip aiškėja iš A. Vyšinskio ataskaitos apie susitikimą su S. Crippsu, britų ambasadorius, įteikdamas memorandumą rusų kalba, prašė, kad šis tekstas būtų laikomas neoficialiu oficialaus angliško dokumento vertimu³⁸. Įteikto memorandumo turinį ilgokai žinojome iš jo angliškos versijos, remdamiesi tik nurodytomis trimis S. Crippso telegramomis³⁹. Rusiška versija nebuvo žinoma, ji neatsirado nei tarp URM dokumentų, nei tarp S. Crippso popierių – tiek saugotų *The National Archives* (CAB 127/66), tiek *Bodleian Library* Oksforde. Tačiau, kaip minėta, 1995 m. pasirodžiusiame serijos *Документы внешней политики СССР 1940–1941 m. birželio mėn. laikotarpio pirmame tome* greta A. Vyšinskio ataskaitos apie pokalbį su S. Crippsu paskelbtas rusiškas memorandumo tekstas. Šie dokumentai yra iš *Архив Внешней Политики Российской Федерации* fondo. Aptardami britų pateiktų pasiūlymų turinį naudsimės ir rusiška, ir angliška versijomis.

S. Crippso pasiūlymų esmę sudarė Jungtinės Karalystės ir Sovietų Sąjungos pasikeitimas įsipareigojimas. Sovietų šalis turėjo įsipareigoti: a) išsaugoti neutralumą Didžiosios Britanijos atžvilgiu (tokį pat viltinę kaip ir Vokietijos atžvilgiu⁴⁰); b) rodyti mandagų neutralumą Turkijos ir Irano atžvilgiu, ypač jeigu įsipainiotų į karinius veiksmus su Ašies valstybe; c) suteikti paramą Kinijos vyriausybei jos kovoje prieš japonų agresiją, nesudarydama sutarčių su Japonijos vyriausybe; d) pasirašius britų ir sovietų prekybos susitarimą ir nesulaukus priešiškos reakcijos iš Ašies valstybių arba Japonijos šio susitarimo atžvilgiu, su Jo Didenybės vyriausybe sudaryti nepuolimo sutartį, panašią į tą, kurią SSRS sudarė su Vokietija. Britų šalis įsipareigojo: a) konsultuotis su SSRS dėl pokario tvarkos Europoje ir Azijoje⁴¹ (apsidrausdama, jog tai nereiškia pažado iš anksto priimti sovietų požiūrį); b) nekurti (ir nestoti) pokariu į jokią sąjungą, nukreiptą prieš Sovietų Sąjungą, su sąlyga, jog SSRS susilaikys nuo bet kokios (tiesioginės ar netiesioginės) priešiškos akcijos, nukreiptos prieš JKD vyriausybės interesus; c) „[t]o recognise, until consultations under 2 (a) above take place, de facto sovereignty of the U.S.S.R. in Estonia, Latvia, Lithuania, Bessarabia and Northern Bukovina and those parts of former Polish State now under Soviet control^{42, 43}“; d) pagal galimybes tiekti prekes, reikalingas SSRS gynybai nuo kaimyninių valstybių puolimo; e) užtikrinti, jog iš Turkijos arba Irano teritorijos nebūtų surengta jokio – nei Didžiosios Britanijos, nei dabartinių arba būsimų sąjungininkų – puolimo prieš SSRS.

³⁶ „Mes niekada oficialiai nebendraujame rusiškai, todėl jeigu kada nors jie iškeltų šį klausimą, nebūtų sunku juos patikinti, jog šis dokumentas nebuvo sumanytas kaip oficialus tekstas ir jis toks nėra, ir jog tokio teksto, jei jis būtų parengtas, angliškai žodžiai gali nebūti tapatūs išverstuose į rusų kalbą pateiktuose pasiūlymuose vartojamiems žodžiams, nors esmė nebūtų pasikeitusi.“

³⁷ S. Crippso pranešimas į Londoną, 31.10.1940, No. 944. TNA, FO 371/24845, N.7046/30/38.

³⁸ *Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 1. 1 января – 31 октября 1940 г., с. 701.*

³⁹ Žr. Tebinka, J. *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, s. 117, przyp. 208. Memorandumo tekstas (anglų kalba) su sutrumpinta įžanga pateikiamas kaip priedas prie S. Crippso misijos santraukos, kurią 1941 m. kovo 17 d. išsiuntė per Jo Didenybės ambasadą Maskvoje į URM.

⁴⁰ Versijoje, publikuotoje „Документы внешней политики СССР“, kalbama apie geranorišką SSRS neutralumą Turkijos, o ne Vokietijos atžvilgiu, o tai reikia suprasti kaip spausdinimo klaidą. Žr. *Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 1. 1 января – 31 октября 1940 г., с. 704.*

⁴¹ Mums žinomoje rusiškoje dokumento versijoje angliška frazė „to consult with the Soviet Government, in association with the other powers...“ („konsultuotis su Sovietų vyriausybe kartu su kitomis šalimis“) buvo sustiprinta ir įgavo tokią formą: „консультировать в полной мере с Советским правительством наравне с другими державами... [paryškinta M. H.]“ (išsamiai konsultuotis su Sovietų vyriausybe kartu su kitomis šalimis“). Deja, nepavyko nustatyti, kas išvertė dokumentą į rusų kalbą; galbūt tuometinis Didžiosios Britanijos ambasados Maskvoje vertėjas Charlesas Dunlopas.

⁴² „iki prasidedant konsultacijoms 2 (a) nurodytais klausimais, pripažinti SSRS faktinį suverenitetą Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Besarabijoje ir Šiaurės Bukovinoje bei tose buvusios Lenkijos valstybės dalyse, kurios dabar yra kontroliuojamos Sovietų Sąjungos“.

⁴³ Rusiškoje versijoje prieštarigiausios šios pastraipos formuluotės buvo tokios: „*de facto* власть Советского Союза“ (Sovietų Sąjungos *de facto* valdymas), „в тех частях бывшего Польского государства <...> под Советским главенством. (buvusios Lenkijos valstybės teritorijose <...>, kurias valdo Sovietų Sąjunga) [paryškinta – M. H.]“.

A. Vyšinskis pareiškė, kad dėl pateiktų dokumente pasiūlymų reikšmingumo negali pateikti pozicijos nederinęs su vyriausybe. Prie klausimo grįžta spalio 26 d.: liaudies komisaro pavaduotojas tą dieną informavo britų ambasadorių, jog Sovietų vyriausybė įvertino pateiktus pasiūlymus kaip svarbius, reikalingus nuodugnesnės analizės, ir pasistengė gauti iš S. Crippso papildomą paaiškinimą⁴⁴. Joks iš jo klausimų tiesiogiai neapėrė „*de facto* suvereniteto pripažinimo“, kitaip tariant, punkto, kuris kėlė daugiausia diskusijų Londone.

Pirmuosiuose URM komentaruose dėl S. Crippso memorandumo teigta, kad jo turinys atitinka duotas ambasadoriui instrukcijas, o į porą pastebėtų neatitikimų nekreipta dėmesio. Spalio 24 d. komentare URM Šiaurės šalių skyriaus vadovas Laurence Collier, tiesa, rašė, jog dėl S. Crippso pavartotos formuluotės „*de facto* sovereignty“, reiškiiančios daugiau negu instrukcijoje pavartota formuluotė „*de facto* control“, Lenkijos (ir Amerikos) vyriausybė gali prieštarauti, tačiau jis nepaisė fakto, kad britų ambasadorius savo memorandume pavartoto formuluotę „former Polish State“⁴⁵. O juk tai prieštaravo ne tik tarptautinės teisės principams, bet ir britų užsienio politikos nuostatoms. Tik vėliau buvo atkreiptas L. Collier dėmesys į S. Crippso pavartotą formuluotę, bet ir tada jis teigė, jog taip tikriausiai nutiko dėl nekreipiamos redagavimo, o ne dėl S. Crippso politinių pažiūrų⁴⁶. Jis neįžvelgė S. Crippso pavartotos formuluotės reikšmės sovietinei šaliai ir kaip bus sunku ją pašalinti – ne dėl žodžių, bet norint pakeisti apibrėžtas britų nuolaidų ribas.

S. Crippso pranešimai iš Maskvos vis dėlto sukėlė nerimo premjerui Winstonui Churchillui ir jis pranešimo Nr. 913 punkto, kuriame aptariama „*de facto* sovereignty“, parašėteje uždavė klausimą: „Foreign Secretary. Has Sikorski been consulted at all about this kind of line? WSC, 26[?].X“⁴⁷. Atsakydamas E. Halifaksas pasistengė problemą kiek įmanoma sumažinti, informavo premjerą, kad bus atkreiptas ambasadoriaus dėmesys į skirtumus tarp instrukcijos ir jos įgyvendinimo, ir patikino, jog leksiką bus stengiamasi pakeisti. Pabrėžė, jog tai nebus lengva, nes sovietai kaltins bandant „praskiesti“ pirminį pasiūlymą. Atsakymo fragmentą apie Lenkijos vyriausybę verta pacituoti ištiesai. E. Halifaksas rašė:

Sikorski has not been consulted about these discussions, but the Polish position was, as you will have seen, sufficiently safeguarded by our instructions to Cripps, which limited our recognition of the 'de facto' position till the end of the war. Sikorski has always, I think, been ready to distinguish between Russian-occupied, and German-occupied Poland.^{48, 49}

Nuomonė, pareikšta šiame paskutiniame sakinyje, tikriausiai buvo suformuluota remiantis iš dalies asmeniniais E. Halifakso įsitikinimais, iš dalies ankstesniu jo bendravimu su W. Sikorskiu. Mat prieš metus, 1939 m. spalio 26 d., Lordų rūmuose E. Halifaksas komentuodamas rugsėjo 17 d. sovietų agresiją prieš Lenkiją pasakė, kad šitaip SSRS pasiekė sieną, dar anksčiau siūlytą lordo Curzono⁵⁰. Po to Lenkijos šalis premjero W. Sikorsko pavedimu 1940 m. birželio 19 d. E. Halifaksui įteikė memorandumą dėl lenkų ir sovietų santykių, vadinamą *Litauerio memorandum* (po kelių dienų jis buvo atšauktas)⁵¹. Be to, birželio 19 d. abu politikai buvo susitikę pokalbio, per kurį W. Sikorskis esą pasakęs, jog būtų linkęs teigiamai atsakyti į Sovie-

⁴⁴ A. Vyšinskis per pokalbį kelis kartus pabrėžė, jog sovietų šalis nori, kad S. Crippso paaiškinimai būtų visiškai patvirtinti Didžiosios Britanijos vyriausybės, žr. S. Crippso pranešimą, informuojantį apie pokalbio eigą: 26.10.1940, No 925. TNA, FO 371/24848, N.6984/40/38. Toks pritarimas perduotas telegrafu: FO – S. Crippsui, 29.10.1940, No 719. *Ibidem*.

⁴⁵ L. Collier komentaras apie S. Crippso pranešimus: Nr 911–913, 24.10.1940. TNA, FO 371/24845, N.6875/30/38.

⁴⁶ L. Collier H. Seymourui (URM pasekretoriaus pavaduotojui), 25.10.1940. *Ibidem*.

⁴⁷ „Užsienio reikalų ministras. Ar buvo iš viso tariamasi su Sikorskiu dėl tokios pozicijos?“

⁴⁸ „Su Sikorskiu dėl šių svarstymų tariamasi nebuvo, tačiau, kaip matėte, Lenkijos poziciją gana apsaugo mūsų nurodymai S. Crippsui, nustatantys, kad mūsų *de facto* statuso pripažinimas galioja tik iki pasibaigus karas. Sikorskis, mano manymu, visada buvo pasirengęs skirti Rusijos okupuotąją ir Vokietijos okupuotąją Lenkiją.“

⁴⁹ Halifax do W. S. Churchilla, 26.10.1940. *Ibidem*.

⁵⁰ Žr. *Poland in the British Parliament. 1939–1945. Vol. I: British Guarantees to Poland to The Atlantic Charter (March 1939 – August 1941)*. Compiled and edited by W. Jędrzejewicz with the assistance of P. C. Ramsey. New York: Jozef Pilsudski Institute of America for Research in the Modern History of Poland, 1946, p. 356. Dėl E. Halifakso pareiškimo lenkai, suprantama, smarkiai prieštaravo, žr. Tebinka, J. *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, s. 87–91.

⁵¹ Plačiau apie tai žr. Cienciala, A. M. The Question of the Polish-Soviet Frontier in 1939–1940: The Litauer Memorandum and Sikorski's Proposal for Re-establishing Polish-Soviet Relations. *The Polish Review*, 1988, Vol. 33, No. 3, p. 295–323.

tų bandymus su juo susisiekti: „on condition that the question of the eastern frontier of Poland was freely discussed⁵²“⁵³. Ši nuostata atsirado tuo metu rengtoje S. Crippsui instrukcijoje, bet E. Halifaksas nusprendė išbraukti šį fragmentą teigdamas, kad lenkai tikriausiai dar nėra pasirengę tiek daug priimti⁵⁴.

Vis dėlto grįžkime prie 1940 m. spalio įvykių. E. Halifaksas, nepaisydamas įspėjimų, dėl kurių pats rašė W. Churchillui, pripažino, kad vertėtų pabandyti sušvelninti S. Crippso teiginius. Pranešime ambasadoriui siūlė atsisakyti žodžių „suverenitetas“ (*sovereignty*) ir „buvusi“ teigdamas: „In case of absolute necessity we might have to accept ‘sovereignty’ but, in view of our relations and arrangements with Poland, we cannot in an international agreement speak of ‘former Polish State’⁵⁵“⁵⁶ S. Crippso atsakymas parodė, jog, priešingai, nei teigė L. Collier, žodžiai buvo pavartoti ne atsitiktinai ar dėl neatidumo, o atspindėjo ambasadoriaus pažiūras. Aiškindamas savo pavartotą formuluotę „suverenitetas *de facto*“, S. Crippsas ypač atkreipė dėmesį, kad vartojo ją tarp savo pasiūlymų, pateiktų URM spalio 12 d. ir kad tuo metu dėl jos neprieštarauta. Dar argumentavo, jog „Russian translation given to Vyshinsky employed however a somewhat vague word ‘vlast’ meaning power or (?authority) and there will be no great difficulty in explaining to the Soviet authorities that this is a translation of the English word ‘control’ for which there is no exact Russian equivalent⁵⁷“. O dėl apibūdinimo „buvusi Lenkijos valstybė“ JKD ambasadorius tvirtino: „I was not aware that His Majesty’s Government desired to maintain fiction that former Polish state (as distinct from the Government) still exists *de facto*.⁵⁸“ S. Crippsas, išsilavinęs teisininkas, ir toliau manė, jog apibūdinimas „buvusi“ kalbant apie Lenkijos valstybę yra teisingas, nors pripažino, kad vartoti šią formuluotę oficialiame tekste psichologiniu atžvilgiu būtų netikslinga. Taigi jis taip pat siūlė pakeisti ją teiginiu, kuriam pritartų britai ir kuris nekeltų tokio prieštaravimo kaip „Soviet-occupied Poland“ („Sovietų okupuota Lenkija“), o būtent: „those White Russian and Ukrainian districts which at the date of outbreak of war were part of the Polish State⁵⁹“⁶⁰.

Ir tik šitaip S. Crippsui atskleidus asmenines pažiūras URM pradėta aktyviai keistis nuomonėmis. Fitzroy Macleanas tvirtino, kad ambasadoriaus pažiūros į suvereniteto ir valstybių tęstinumo klausimus neatitinka tarptautinės teisės principų. Jis pripažino, kad S. Crippso siūloma nauja formuluotės versija kelia ne mažiau abejonių nei „former Polish State“ („buvusi Lenkijos valstybė“), ir paprašė pakomentuoti URM teisės patarėją Williamą Malkiną, kurio anksčiau tuo klausimu nebuvo atsiklausta⁶¹. W. Malkinas pritarė F. Macleano nuomonei⁶². Kartu buvo suderinta nauja tinkamos formuluotės versija ir apie tai S. Crippsas lapkričio 8 d. buvo informuotas pranešimu. Jam nurodyta suteikti aptariamam fragmentui tokį skambesį: „To recognise until consultations under 2(a) above take place *de facto* control of Soviet Government in Estonia, Latvia, Lithuania, Bessarabia and Northern Bukovina, and those parts of Poland now under Soviet administration.⁶³“ Ši formuluotė papildomai paaiškinta: „We must avoid any phrase which might imply that last-named territories are in law no longer part of Polish State.⁶⁴“⁶⁵

⁵² „su sąlyga, kad bus laisvai svarstomas Lenkijos rytų pasienio klausimas“.

⁵³ E. Halifakso pokalbio su W. Sikorskiu ataskaita, 19.06.1940. TNA, FO 371/24482, C.7880/7177/55.

⁵⁴ A. Beviro pažyma W. S. Churchillui, 24.06.1940. TNA, Prime Minister’s Office: Operational Papers (PREM 3), PREM 3/395/1.

⁵⁵ „Jeigu tai būtų absoliučiai būtina, galbūt turėtume sutikti su „suverenitetu“, tačiau atsižvelgdami į mūsų santykius ir susitarimus su Lenkija negalime tarptautinėje sutartyje kalbėti apie „buvusią Lenkijos valstybę.“

⁵⁶ URM pranešimas S. Crippsui, 30.10.1940, No. 720. *Ibidem*.

⁵⁷ „Vyšinskiui įteiktame rusiškame vertime vis tik buvo kažkiek miglotas žodis „vlast“, reiškiantis „galią“ arba („valdžią“), ir būtų nesunku Sovietų vyresnybei paaiškinti, kad tai yra tikslaus rusiško atitikmens neturinčio angliško žodžio „kontroliavimas“ vertinys“.

⁵⁸ „Nežinojau, kad Jo Didenybės vyriausybė tiki prasimanymu, jog buvusi Lenkijos valstybė (skirtingai negu vyriausybė) vis dar faktiškai egzistuoja.“

⁵⁹ „Baltosios Rutenijos ir Ukrainos sritys, kurios, kilus karui, buvo Lenkijos valstybės sudėtyje“.

⁶⁰ S. Crippso pranešimas į Londoną, 31.10.1940, No 944. TNA, FO 371/24845, N.7046/30/38.

⁶¹ F. Macleano pažyma, 3.11.1940. *Ibidem*.

⁶² W. Malkino pažyma, 4.11.1940. *Ibidem*.

⁶³ „Iki prasidedant konsultacijoms 2 (a) nurodytais klausimais, pripažinti, kad Sovietų vyriausybė *de facto* kontroliuoja Estiją, Latviją, Lietuvą, Besarabiją ir Šiaurės Bukoviną bei tas buvusios Lenkijos valstybės dalis, kurias dabar valdo Sovietų Sąjunga.“

⁶⁴ „Turime vengti bet kokios frazės, leidžiančios suprasti, kad minėtos teritorijos juridškai nebėra Lenkijos valstybės dalis.“

⁶⁵ URM pranešimas S. Crippsui, 8.11.1940, No. 760. *Ibidem*.

Britams tariantis, kaip galutinai suformuluoti britų ir sovietų susitarimą, sovietai buvo linkę jį visiškai atmesti. Lapkričio 2 d. susitikęs su S. Crippsu A. Vyšinskis jam priekaištavo, kad britai, kitaip, nei deklaruoja, nesuinteresuoti pagerinti santykių su Sovietų Sąjunga, o paskui pridūrė, jog dėl spalio 22 d. memorandumo jokių papildomų klausimų nėra⁶⁶. Tai buvo ženklas, kad sovietų valdžia garantijų savo interesams ieško kitur. Lapkričio 9 d. Vokietijos radijas pranešė apie Molotovo vizitą Berlyne, kitą dieną Maskvos spauda informavo apie jo išvykimą⁶⁷. Skubomis URM parengtame pranešime S. Crippsas pažymėjo, jog užsienio reikalų liaudies komisaras tikriausiai informavo vokiečius apie britų pasiūlymą, kad gautų naudingesnes susitarimui sąlygas – mat S. Crippsas neturėjo jokių abejonių, jog toks susitarimas iš anksto parengtas⁶⁸. Kitą dieną S. Crippsas vėl susitiko su A. Vyšinskiu ir ėmėsi kitokios derybų taktikos. Jis bandė daryti spaudimą pabrėždamas, kad britų pasiūlymas nėra neterminuotas, o draugiškas neutralumas, SSRS siūlomas Didžiajai Britanijai, vėliau neturės tokios vertės, kokią turėtų tuo metu⁶⁹. Ši taktika buvo neefektyvi.

Dar daugiau, lapkričio 15 d. žinios apie britų ir sovietų derybas ir britų pasiūlymai Maskvai pateko į spaudą. Frederickas Kuhas (*United Press of America* korespondentas Londone) tą dieną kreipėsi į Fitzroy Macleaną prašydamas patvirtinti informaciją, kaip jis patikino, gautą iš sovietų šaltinio, kurį F. Macleanas manė esant Andrew Rothsteiną, TASS korespondentą Londone⁷⁰. URM valstybės pavaduotojo Orme Sargento įgaliojimas, F. Macleanas patvirtino F. Kuho informaciją, kurios esmė buvo ta, kad „Sir Stafford Cripps had on the 22nd October proposed to M[onsieur] Vyshinsky an agreement under which Great Britain would promise the Soviet Union a part in any ultimate peace settlement, would undertake not to join any combination of hostile powers against the Soviet Union and would grant *de facto* recognition of the incorporation of the Baltic States in the Soviet Union.“⁷¹⁷² Būtina atkreipti dėmesį, kad informacija, patekusi į spaudą, aprėpė išskirtinai Estiją, Latviją ir Lietuvą, bet nebuvo užsimenama apie Besarabiją, Šiaurės Bukoviną, Lenkiją ir juolab apie buvusią Lenkiją. Šią informaciją, jau žinomą *United Press of America* ir japonų agentūrai *Domei*, lapkričio 16 d. paskelbė *News Chronicle*, o lapkričio 18 d. *The Times*. Jos viešas pateikimas negalėjo nesukelti didelio atgarsio.

Oficiali britų reakcija buvo S. Crippso išsiųstas A. Vyšinskiui raštas, kuriame kaip atsakinga už nutekimą apkaltinta Sovietų šalis, tiksliau Sovietų ambasada Londone, ir išreikštas apgailėstavimas sovietams neišlaikius britams svarbios paslapties⁷³. Lapkričio 19 d. per pokalbį su S. Crippsu A. Vyšinskis išsakė protestą dėl kaltinimo sovietams sulaužius derybų paslaptį ir lapkričio 27 d. laiške šią poziciją patvirtino, papildydamas iš Sovietų ambasados Londone gautomis žiniomis, pagal kurias būtent URM tarnautojai galėjo perduoti žurnalistams informaciją apie britų spalio 22 d. pasiūlymus⁷⁴. Britų ambasadorius laikėsi ankstesnės nuomonės⁷⁵, vis dėlto verta pastebėti, kad pats nebuvo

⁶⁶ A. Vyšinskio pokalbis su S. Crippsu ataskaita, 2.11.1940, In: *Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 2 (часть 1). 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г.* Москва: Международные отношения, 1998, dok. 478, c. 13 ir c. 14.

⁶⁷ Išsamiau šio vizito tema ir plačiau apie sovietų ir vokiečių santykius šiuo laikotarpiu žr. Dębski, S. *Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, s. 418.

⁶⁸ S. Crippso pranešimas URM, 10.11.1940, No. 976. TNA, FO 371/24852, N 7163/283/38.

⁶⁹ S. Crippso pranešimai URM, 11.11.1940, No. 985 i 986. TNA, FO 371/24848, N.7165/40/38 ir N7166/40/38).

⁷⁰ Didžiosios Britanijos žvalgybos duomenys rodo, kad daugeliu atvejų F. Kuho informatorius buvo pats ambasadorius Ivanas Majskis: John Maude (MI5), *Williamui Codringtonui* (FO), 28.10.1940; W. Codringtonas – J. Maude'ui, 1.11.1940. TNA, *Records of the Security Service* (KV), KV 2/985.

⁷¹ „Seras Staffordas Crippsas spalio 22 d. pasiūlė ponui Vyšinskiui sutartį, pagal kurią Didžioji Britanija pažadėtų, kad Sovietų Sąjungai bus pasiūlyta dalyvauti bet kokiame galutiniame taikos susitarime, o ji nestos į jokią Sovietų Sąjungai priešišką jėgų koaliciją ir faktiškai užtikrins Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą pripažinimą.“

⁷² F. Macleano pažyma, 15.11.1940. TNA, FO 371/24848, N.7200/40/38. O. Sargento pažyma Halifaksui (paaiškinanti sutikimo patvirtinti informaciją priežastis), 15.11.1940. *Ibidem*. Halifaksas nebuvo patenkintas šia situacijos raida ir rašė: „Please ensure that no further ‘official’ communication should be made <...>“, 16.11.1940. *Ibidem*. Žr. taip pat pažymą apie pasiklausytą F. Kuho telefoninį pokalbį su F. Macleanu, 15.11.1940. TNA, KV 2/985.

⁷³ S. Crippsas – A. Vyšinskiui, 16.11.1940. TNA, FO 371/29463.

⁷⁴ A. Vyšinskis – S. Crippsui, 27.11.1940. *Ibidem*.

⁷⁵ S. Crippsas – A. Vyšinskiui, 28.11.1940. *Ibidem*.

įsitikinęs jos tikrumu. Kalbėdamasis su Amerikos ambasadoriumi Maskvoje Lawrencu Steinhardtenu jis tvirtino, jog informacijos nutekimas buvo tam tikras URM sabotžas, kurį inspiravo „individuals in the British Government who were so hostile to the Soviet Union that they would prefer to risk the Empire rather than permit rapprochement to take place“⁷⁶⁷⁷. Londonas dėl nutekimo sutartinai kaltino sovietus, tačiau susidūrė su priekaištais, kai informacija tapo vieša. Šį klausimą Karo kabinetas svarstė lapkričio 18 d.⁷⁸ W. Churchillis išreiškė nepasitenkinimą URM patvirtinus pranešimus apie S. Crippso pasiūlymus, E. Halifaksas prisiėmė atsakomybę už žinybos veiksmus ir tuo pat metu tikino, kad žala dėl paviešintos informacijos nėra itin didelė. Diskusijoje net atsirado argumentas, jog toks posūkis gali būti naudingas, nes kairieji britų visuomenės elementai gali įsitikinti nepagrįstais JKD vyriausybės kaltinimais dėl trūkstamo noro gerinti santykius su SSRS. Įdomu tai, kad net per Karo kabineto posėdį remtasi iliuzija, neva S. Crippso pasiūlymai aprėpė tik Estiją, Latviją ir Lietuvą.

Tuo metu net ir tokie neišsamūs spaudos pranešimai sukėlė rimto nerimo lenkų vyriausybei. Užsienio reikalų ministras Augustas Zaleskis šiuo klausimu jau buvo susitikęs su lordu E. Halifaksu lapkričio 18 d. Jis protestavo dėl britų vyriausybės bandymo prisiimti įsipareigojimus dėl SSRS nesitariant su sąjungininke – lenkų vyriausybe. Jis pabrėžė, kad būtent Lenkija yra karo su Sovietų Sąjunga padėties ir bent jau dėl šios priežasties Lenkijos vyriausybė turėtų būti informuojama apie SSRS leidimą dalyvauti būsimosios taikos derybose. Tačiau pirmiausia jis siekė, kad būtų paaiškinta, ar Didžioji Britanija pasirengusi pripažinti Sovietų Sąjungos įvykdytą Baltijos valstybių inkorporaciją *de facto*. Jis teiravosi, ar ši formuluotė aprėpia ir Lietuvą, ir teigė, kad pritarimo atveju turįs priminti, jog „there was no common frontier between Lithuania and the Soviet Union and that any recognition of the incorporation of Lithuania in the Soviet Union would therefore involve Polish territory also“⁷⁹⁸⁰. A. Zaleskis kritikavo ne tik britų pasiūlymų esmę, bet ir JKD vyriausybės pasirinktą veiksmų taktiką. Jis pabrėžė, kad sovietai britų pasiūlymus įvertins kaip jų silpnybę, o ne gerą valią, ir matys jų turinyje papildomą mainų elementą derėdamiesi su Vokietija. Be kita ko, A. Zaleskis kritikavo pasirinkimą S. Crippsui būti derybininku. Tvirtino, jog yra klaidinga manyti, kad kairiųjų pažiūrų politikai turėtų daugiau šansų diskutuojant su sovietais. Atsakydamas į A. Zaleskio klausimus ir priekaištus E. Halifaksas patvirtino, jog britų vyriausybė kreipėsi su atitinkamais pasiūlymais į Sovietų vyriausybę, kad palenktų ją atsakyti provokiškos politikos. Jis taip pat pastebėjo: „we had no illusions as to Soviet policy and we had been particularly careful as regards what we said about matters affecting Polish interests“⁸¹⁸². Šis argumentavimas dėl ypatingo atsargumo – palyginti su tuo, ką žinome apie S. Crippso pasiūlymų formuluotes ir apie britų vidaus diskusiją ta tema, – nereikalauja komentaro. E. Halifaksas žadėjo A. Zaleskiui raštu pateikti britų vyriausybės poziciją aptartais klausimais. Lenkijos Ministrų tarybos nariai, informuoti A. Zaleskio apie pokalbio turinį, pranešimą priėmė su tam tikru palengvėjimu ir nusprendė susilaikyti nuo kokių nors atsakomųjų sprendimų, kol sulauks E. Halifakso laiško⁸³. Svarbią poziciją užėmė premjeras W. Sikorskis. Jis pabrėžė: „Turime laikytis 1939 m. *status quo*, neliečiamybės pozicijos, kai kalbama apie Rytų sienas.“⁸⁴ Tačiau ir jo kalba tryško optimizmu: pranešimuose apie britų ir sovietų santykius pastebėjo S. Crippso

⁷⁶ „Britų vyriausybės asmenys, buvę tiek priešiški Sovietų Sąjungai, jog būtų veikiau rizikavę imperija negu leidę atkurti draugiškus santykius“.

⁷⁷ Cit. pagal: Hanak, H. Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow May 1940 to June 1941, p. 67.

⁷⁸ Karo kabineto posėdis, 18.11.1940, pkt. 5. TNA, CAB 65/10/0, WM (40) 290.

⁷⁹ „Lietuva ir Sovietų Sąjunga neturi bendros sienos ir bet koks Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą pripažinimas taip pat liestų ir Lenkijos teritoriją“.

⁸⁰ E. Halifakso pokalbio su A. Zaleskiu ataskaita, 18.11.1940. TNA, FO 371/24482, C.12458/7177/55.

⁸¹ „dėl Sovietų politikos neturėjome iliuzijų ir buvome ypač atsargūs kalbėdami apie Lenkijos interesus liečiančius dalykus“.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Informacijos ir propagandos ministerijoje svarstyta, pavyzdžiui, parengti laišką „The Times“ redakcijai, tačiau nuspręsta šio veiksmo atsakyti.

⁸⁴ Ministrų tarybos protokolas, 19.11.1940: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 2: czerwiec 1940 – czerwiec 1941* / redaktor naukowy Marian Zgórniak, opracował Wojciech Rojek przy współpracy Andrzeja Suchcitz. Kraków: Secesja, 1995, s. 181.

nusivylimo būnant Maskvoje požymių, prarandant iliuzijas dėl tikrų Sovietų vyriausybės tikslų. Be kita ko, aptardamas susitikimą su E. Halifaksu Ministrų tarybos numatomo Lenkijos diplomatinė atstovybių pertvarkymo kontekste, ministras A. Zaleskis, be kita ko, pareiškė: „Visi mūsų bandymai suartėti su lietuviais, latviais ir estais šiuo pagrindu nepavyko. Latviai visiškai orientuoti į Vokietiją, lietuviai iš esmės taip pat. Stokholme užmegztas ryšys su estais, nusiteikusiai proaliantiskai. Nepriklausomos orientacijos lietuviai neabejotinai yra Amerikoje, tačiau iki šiol su jais ryšys neužmegztas, tai bus viena iš naujojo Lenkijos Respublikos ambasadoriaus užduočių.“⁸⁵ Taigi šios krypties veiksmai buvo nukeliami vėlesniam laikotarpiui, o kol kas viltys sietos su A. Zaleskio pokalbiu su E. Halifaksu.

Ne visi lenkai Londone siejo dideles viltis su laukiamu britų užsienio reikalų ministro raštu. Gerokai atsargesnį situacijos vertinimą rodo Lenkijos ambasados karinio atašė brigados generolo Bronisławo Regulskio pažyma. Jis rašė, kad raminantis E. Halifakso atsakymas A. Zaleskiui nepaneigia pavojaus, kurį S. Crippso nota kelia lenkų interesams. Jis teigė: „Ji liks visada precedentas, kuriuo galės remtis sovietai, aptardami mūsų rytų sienas <...> Mūsų rytų sienos bus aukojamos, jei ši auka bus reikalinga gauti sovietus kaip sąjungininkus. Britų veikėjams vis dar Cursono linija yra <...> Lenkijos bylos sprendimo Rusijos atžvilgiu raktas.“⁸⁶ Įdomu, kad B. Regulskis dar negalėjo žinoti, jog S. Crippso notoje buvo kalbama apie Lenkijos sienas. Tuo metu jis disponavo tik žiniomis apie planus pripažinti sovietų įvykdytą Baltijos valstybių aneksiją.

Šis konkretus klausimas tapo vienu iš svarbiausių diskusijos punktų URM rengiant pažadėtą E. Halifakso raštą A. Zaleskiui. F. Macleanas, pateikdamas laiško projektą, rašė:

We can, I think, assume that M[onsieur] Zaleski does not realise that our proposals contained a specific reference to Soviet-occupied Poland, nor (fortunately) what were the terms of this reference. There is no need to emphasise in our reply that the proposals presented by Sir Stafford Cripps to M[onsieur] Vyshinsky explicitly mentioned Poland, but we can scarcely disguise the fact that our proposal covered Soviet-occupied Poland, and I have, therefore, thought it better to employ a comprehensive form of words covering all the Soviet Government's annexations. This makes it unnecessary to go into M[onsieur] Zaleski's rather silly reference to Lithuania <...> it was never suggested that we should recognise the incorporation of Lithuania in the Soviet Union separately from that of Latvia and Estonia, which would thus have provided a direct territorial connexion with the Soviet Union proper. Moreover, even if we had decided to recognise the incorporation of Lithuania alone, there would have been no reason why we should not have regarded it as a Soviet enclave on the lines of East Prussia before the war. In actual fact, however, it is our intention to grant de facto recognition of the Soviet occupation of Poland as well as of all three Baltic States so that the whole question is purely academic. <...>.^{87, 88}

Šiuokart buvo pasirūpinta URM teisės patarėją paklausti dėl rengiamo E. Halifakso rašto. Minėtasis W. Malkinas pripažino, kad S. Crippso pavartotos pasiūlymų formuluotės, lenkų nuomone, buvo visai

⁸⁵ *Ibidem*, s. 180.

⁸⁶ B. Regulskis – Leonui Mitkiewiczziui, 21.11.1940. *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1940*, redaktor tomu: Magdalena Hułas. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2010, dok. 478, s. 812–813. Pulk. Mitkiewiczzius (Vyriausiojo vado II štabo skyriaus viršininkas) perdavė pažymą Vyriausiojo vado štabo viršininkui brig. gen. Tadeuszui Klimeckui. Ją taip pat gavo Vyriausiojo vado gen. Sikorskis.

⁸⁷ „Mano nuomone, panašu, kad p[onas] Zaleskis nesuvokia, jog mūsų pasiūlymuose ypač užsimenama apie Sovietų okupuotą Lenkiją ir (laimei), kokiais žodžiais apie tai užsimenama. Nėra reikalo mūsų atsakyme akcentuoti, kad sero Staffordo Crippso ponui Višinskiui pateiktuose pasiūlymuose tiesiogiai minima Lenkija, tačiau vargu, ar galime nuslėpti, kad mūsų pasiūlymas taikomas Sovietų okupuotai Lenkijai, todėl maniau būsiant geriau vartoti žodžius, be užuolankų nusakančius visą Sovietų vyriausybės aneksijos spektrą. Todėl nėra prasmės kalbėti apie pono Zaleskio gana neprotingas užuominas apie Lietuvą <...> niekada nebuvo siūloma, kad turėtume pripažinti Lietuvos inkorporavimą į Sovietų Sąjungą atskirai nuo Latvijos ir Estijos inkorporavimo ir taip kartu pripažinti tiesioginę teritorinę jungtį su Sovietų Sąjunga siaurąja prasme. Be to, jeigu būtume nusprendę pripažinti vien tik Lietuvos inkorporavimą, nebebūtų likę pagrindo nelaikyti jos Sovietų Sąjungos anklavu panašiai kaip Rytų Prūsija prieš karą. Tačiau iš tikrųjų mes norime pripažinti, kad Sovietų Sąjunga yra *de facto* okupavusi Lenkiją ir visas tris Baltijos valstybes, todėl visas šis klausimas yra akademinio pobūdžio <...>.“

⁸⁸ Note F. Macleana, 21.11.1940. TNA, FO 371/24482, C.12458/7177/55.

netinkamos. Jis patarė, kad laiške A. Zaleskiui būtų pabrėžtas laikinas siūlytų sprendimų pobūdis, o būtinumą jas priimti pagrįsti tuo, kad rusai: „are in fact in control of those territories, and that without recognising this fact it is impossible for us to deal with matters affecting British interests in those territories, which can only be dealt with on the basis of the *de facto* situation.“⁸⁹⁹⁰

Galiausiai E. Halifaksas parengė laišką A. Zaleskiui lapkričio 27 d.⁹¹ Jis pripažino, kad pasiūlymai, skirti Sovietų vyriausybei, aprėpė pasiūlymą laikinai, t. y. iki bus priimti galutiniai sprendimai karo pabaigoje, pripažinti SSRS nuo pat karo pradžios užimtų teritorijų „kontrolę *de facto*“. Dar E. Halifaksas rėmėsi W. Churchillio pareiškimu Bendruomenių rūmuose ir 1940 m. rugsėjo 5 d. Lordų rūmuose pasakyta savo kalba⁹² dėl JKD vyriausybės pozicijos nepripažinti teritorinių pakeitimų, atliktų per karą, ir patikino, jog pasiūlymai, pateikti Sovietų vyriausybei, šios nuostatos niekaip nesilpnina. Dar daugiau, painiai stengėsi įtikinti, kad šios nuostatos nekvestionuoja:

As it would clearly be impossible to exclude the Soviet Government from such a settlement [of the future of the territories concerned], our offer to consult them about it may be regarded as a necessary consequence of our refusal to recognize enforced territorial changes which take place during the war.^{93, 94}

Kiek kitaip E. Halifaksas vetino galimybes pasipriešinti imperinei SSRS politikai laiške, tą pačią dieną išsiųstame S. Crippsui. Jis vertino sovietų politikus kaip realistus, kurie tikisi abipusio Vokietijos ir Didžiosios Britanijos išsekimo, ir tai sukurtų aplinkybes, kuriomis Sovietų Sąjunga bus pajėgi „to impose its will on a Europe ripe for revolution“⁹⁵⁹⁶. A. Zaleskis E. Halifakso laišką gruodžio 2 d. pristatė Ministrų tarybos posėdyje; jis tvirtino, kad laiško turinys rodo pažangą, palyginti su ankstesnėmis britų deklaracijomis, tačiau nurodė, jog reikia tęsti susirašinėjimą, „kad pasiektume visišką mūsų požiūrio dėl Rytų sienų pripažinimą“⁹⁷. Kliūtis, jo manymu, buvo Lenkijos ir Didžiosios Britanijos 1939 m. rugpjūčio 29 d. sutarties slaptasis protokolas, „parodantis skirtumus tarp Lenkijos rytinių ir vakarinių sienų“. O A. Zaleskio nuomone, paramos galėjo suteikti Franklinas D. Rooseveltas. Užsienio reikalų ministras kaip pavyzdį pateikė šį faktą: Amerikos Prezidentui priėmus „Amerikos lietuvių delegaciją, kuriai <...> pareiškė labai ryžtingai, jog Lietuva po karo bus nepriklausoma ir kad jis tai garantuoja“. Ministrų tarybos nariai teigiamai, nors ir santūriai vertino E. Halifakso laišką. Diskusiją apibendrino premjeras W. Sikorskis, pabrėždamas, kad Ministrų taryba „<...> paveda ministrui Zaleskiui tęsti derybas su britų užsienio reikalų ministru siekiant mūsų pozicijos sovietų klausimu pripažinimo“, ir kad „Roosevelto pareiškimas dėl Amerikos lietuvių turi būti mūsų propagandos atitinkamai išnaudotas“.

A. Zaleskis atsakė E. Halifaksui gruodžio 14 d.⁹⁸ Išsamiaje rašte jis pateikė lenkų vyriausybės požiūrį į Lenkijos Respublikos rytinių teritorijų okupaciją ir komentarą dėl britų ministro formuluotės „*de facto* control“ Sovietų Sąjungos, okupavusios teritorijas, atžvilgiu. Jis atkreipė dėmesį į faktą, kad 1907 m. Hagos konvencija gana aiškiai apibrėžia okupacinių valdžių teises ir pareigas, tad jeigu britų pasiūlymas pri-

⁸⁹ „*de facto* kontroliuoja šias teritorijas ir kad nepripažįstant šio fakto neįmanoma spręsti su Britanijos interesais šiose teritorijose susijusius klausimus, kurie gali būti sprendžiami tik remiantis faktine situacija“.

⁹⁰ Note W. Malkina, 22.11.1940. *Ibidem*.

⁹¹ *Documents on Polish-Soviet Relations, 1939–1945. Vol. 1: (1939–1943)*, Eds. General Sikorski Historical Institute. London: Heinemann 1961, dok. 80, p. 97.

⁹² *Poland in the British Parliament. 1939–1945. Vol. I: British Guarantees to Poland to The Atlantic Charter (March 1939 – August 1941)*, p. 444–445.

⁹³ „Neabejotinai būtų neįmanoma pašalinti Sovietų vyriausybę iš tokio susitarimo [dėl atitinkamų teritorijų ateities], todėl mūsų pasiūlymą su jais tartis galima laikyti būtina mūsų atsisakymo pripažinti per karą primestas teritorines permainas pasekme.“

⁹⁴ *Documents on Polish-Soviet Relations, 1939–1945. Vol. 1: (1939–1943)*, s. 98.

⁹⁵ „Primesti perversmui subrendusiai Europai savo valią.“

⁹⁶ E. Halifaksas – S. Crippsui, 27.11.1940. *BL, SC-5*.

⁹⁷ Ministrų tarybos posėdžio protokolas, 2.12.1940, In: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 2: czerwiec 1940 – czerwiec 1941*, s. 198.

⁹⁸ A. Zaleskis – E. Halifaksui, 14.12.1940, In: *Documents on Polish-Soviet Relations, 1939–1945. Vol. 1: (1939–1943)*, dok. 81, p. 98–101. Ministrų tarybos nariai A. Zaleskio laišką laikė labai gerai suredaguotu, tačiau Ministras Pirmininkas W. Sikorskis ministrui nurodė, kad ateityje tokios svarbos klausimais jis prieš išsiųsdamas laišką turinį aptartų su vyriausybe; žr. Ministrų tarybos posėdžio protokolas, 19.12.1940, In: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 2: czerwiec 1940 – czerwiec 1941*, s. 212.

pažinti reiškia vien Hagos nuostatų patvirtinimą, jį galima vertinti kaip nereikalingą (*superflous*); tačiau jeigu šios nuostatos peržengtos, tai neabejotinai yra pavojingas precedentas. Su pasitenkinimu apibūdino E. Halifakso nuorodą į W. Churchillio ir jo paties rugsėjo 5 d. pareiškimus. Britų įsipareigojimų konsultuotis su SSRS dėl pokarinės tvarkos klausimu A. Zaleskis apibūdino kaip „necessity of Soviet participation in the discussion of the liquidation of the Russian temporary occupation of the territories concerned, after the war⁹⁹“, ir pabrėžė, jog ir šiuos sprendimus priimti būtų per ankstyva. Vis dėlto jis patikino pripažįstantis naudą, kurios galėtų gauti Lenkija iš Didžiosios Britanijos konsultacijų su Sovietų Sąjunga, nes neabejoja, jog lenkų šalis gali tikėtis britų paramos teritorijų ir suverenumo klausimais. Toliau jis pristatė Lenkijos vyriausybės požiūrį į Lenkijos Respublikos rytinių teritorijų okupaciją, siūlydamas atsižvelgti į lenkų ir rusų (sovietų) santykių istoriją, priminė dvišalių tarptautinių sutarčių nuostatas, kurias pamynė sovietų agresija ir aneksija.

Vienas iš faktų, į kurį jis atkreipė dėmesį, buvo Sovietų Sąjungos dalies užimtos Lenkijos teritorijos (Vilnijos) 1939 m. spalio 10 d. perdavimas Lietuvai, o vėliau iš naujo šios teritorijos perėmimas su visa Lietuva 1940 m. rugpjūčio 3 d. Jis pabrėžė, kad galimas tarptautinis Lietuvos teritorijos aneksavimo pripažinimas sukurtų rimtą problemą ne tik todėl, jog tai lygiagrečiai reikštų Vilnijos aneksijos pripažinimą – šį kraštą esant Lenkijos Respublikos dalimi. Esminga yra tai, jog slaptame Lenkijos ir Didžiosios Britanijos sutarties protokole (2b str.) pripažinta, kad Lietuva gyvybiniais Lenkijos interesams turi tokios reikšmės kaip Belgija ir Olandija – Didžiosios Britanijos interesams. A. Zaleskis taip pat rėmėsi savo pokalbiais ir susirašinėjimu su E. Halifaksu po jo 1939 m. spalio 26 d. pareiškimo, kuriame buvo apibrėžta abiejų šalių pozicija dėl Sovietų Sąjungos. Jis taip pat palaikė pasirengimą toliau keistis nuomonėmis šia tema. Tai visiškai netiko britams. URM nuomonės apie A. Zaleskio laišką buvo skirtingos, bet jas vienijo nuostata, kad reikia baigti keistis pastabomis šiuo klausimu.

Jamesas Youngas Mackenzie perspėjo, kad lenkai pasirengę susirašinėti *ad infinitum*, Frankas Kenyonas Robertsas teigė, kad susirašinėjimą tęsti yra netikslinga, ir rekomendavo glaustai, be įsipareigojimų patvirtinti laiško gavimą. Kai šiems pasiūlymams pritarė L. Collier ir nuolatinis URM valstybės pavaduotojas Aleksandras Cadoganas¹⁰⁰, pasikeitė užsienio reikalų ministras. Mirus JKD ambasadoriui Vašingtone lordui Lothianui, į jo vietą buvo paskirtas lordas E. Halifaksas, o ministro kreslą URM užėmė Anthony Edenas. Būtent jis baigė S. Crippso memorandumo klausimą santykiuose su lenkais. Gruodžio 28 d. jis susitiko su Lenkijos užsienio reikalų ministru; A. Zaleskis, remdamasis savo susirašinėjimu su E. Halifaksu, pakartotinai išreiškė susirūpinimą dėl britų bandymų susitarti su SSRS, kuriais ignoruoti Lenkijos interesai. A. Edenas įtikinėjo pašnekovą ramindamas, kad dieną per susitikimą su Ivanu Majskiu „the word ‘Poland’ was not even mentioned¹⁰¹“¹⁰². Po kelių dienų, 1941 m. sausio 2 d., jis atsakė A. Zaleskiui į E. Halifakso gruodžio 14 d. laišką dviem sakiniais, tvirtindamas, kad susipažino su lenkų pozicija, ir pakartotinai priminė 1940 m. rugsėjo 5 d. britų pareiškimus¹⁰³. Sausio 6 d. A. Zaleskis atsakė vienu sakiniu, išreikšdamas pasitenkinimą dėl to, kad britai teigė, jog Lenkijos vyriausybės pozicija, išdėstyta gruodžio 14 d. laiške, yra garantuota britų rugsėjo 5 d. pareiškimais. Taip buvo baigtas lenkų ir britų susirašinėjimas, tiesiogiai susijęs su spalio 22 d. memorandumu.

Per minėtą A. Edeno pokalbį su I. Majskiu gruodžio 27 d. žodis „Lenkija“ iš tikrųjų neištartas. Tuo metu pirmiausia aptarti Baltijos valstybių reikalai. I. Majskis susiejo sovietų ir britų santykių pagerinimo galimybę su A. Edeno veiksmais šiuo klausimu. Jis teigė, kad britų užsienio reikalų ministras „должен

⁹⁹ „būtinybę siekiant, kad Sovietų Sąjunga dalyvautų svarstyimuose dėl Rusijos vykdomos laikinos atitinkamų teritorijų okupacijos likvidavimo karui pasibaigus“.

¹⁰⁰ Žr. J. Y. Mackenzie pažyma, 20.12.1940; F. K. Robertso pažyma, 21.12.1940; L. Collier pastaba, 23.12.1940; A. Cadogano pastaba, 29.12.1940. TNA, FO 371/24482, C.13465/7177/55.

¹⁰¹ „žodis „Lenkija“ nė nebuvo ištartas“.

¹⁰² A. Edeno pokalbio su A. Zaleskiu ataskaita, 28.12.1940. TNA, Foreign Office: Confidential Print (FO 417), FO 417/41, C.13951/7177/55.

¹⁰³ A. Edenas A. Zaleskiui – 2.01.1941. TNA, FO 371/24482, C.13465/7177/55.

заняться расчисткой почвы (*to clear away debris*) в балтийском вопросе¹⁰⁴¹⁰⁵. Vis dėlto A. Edenas vengė kokio nors pareiškimo, aiškindamas tik neseniai gavęs užsienio reikalų ministro portfelį ir esą ne su visais reikalais suspėjęs susipažinti. Tikroji problema buvo kur kas gilesnė: ji aprėpė ne tik A. Edeno informuotumo lygį, bet ir britų politikos SSRS ir Vidurio ir Rytų Europos atžvilgiu esmę.

Taigi per pokalbį su I. Majskiu A. Edenas neprisiminė Lenkijos, Baltijos šalių klausimu nuomonės ne-reiškė. Tačiau du kartus pasirėmė pareiškimu apie savo 1935 m. vizitą Maskvoje, kuriame buvo teigiama, kad tarp JKD ir SSRS vyriausybių nėra jokio interesų konflikto kokiu nors užsienio politikos klausimu. Šie žodžiai, ištarti tuo metu, kai Sovietų Sąjunga vykdė pusės Lenkijos teritorijos, visos Estijos, Latvijos ir Lietuvos bei dalies Rumunijos „*de facto control*“, nieko gero šioms šalims negalėjo lemti.

Iš lenkų kalbos vertė
Andrius Vaišnys

Archyviniai šaltiniai

Bodleian Library, Oxford – BL

– Sir Stafford Cripps' Papers (depozit Nuffield College) – SC

The National Archives, Kew – TNA

– Foreign Office: General Correspondence – FO 371

– Foreign Office: Confidential Print – FO 417

– Prime Minister's Office: Operational Papers – PREM 3

– Records of the Security Service – KV

– War Cabinet: Minutes and Conclusions of the War Cabinet, WM Series – CAB 65

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Berska, Barbara. *Kłopotliwy sojusznik. Wpływ dyplomacji brytyjskiej na stosunki polsko-sowieckie w latach 1939–1943*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2005.

Burgess, Simon. *Stafford Cripps: A Political Life*. London: Gollancz, 1999.

Documents on Polish-Soviet Relations, 1939–1945. Vol. 1: (1939–1943), Eds. General Sikorski Historical Institute. London: Heinemann 1961.

Cienciala, Anna M. The Question of the Polish-Soviet Frontier in 1939–1940: The Litauer Memorandum and Sikorski's Proposal for Re-establishing Polish-Soviet Relations. *The Polish Review*, 1988, Vol. 33, No. 3, p. 295–323. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/25778368>

Clarke, Peter. *The Cripps Version: The Life of Sir Stafford Cripps, 1889–1952*. London: Allen Lane, The Penguin Press, 2002.

Cooke, Colin Arthur. *The Life of Richard Stafford Cripps*. London: Hodder and Stoughton, 1957.

Dębski, Sławomir. *Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2003.

Estorick, Eric. *Stafford Cripps: Master Statesman*. New York: The John Day Company, 1949.

¹⁰⁴ „turi pašalinti neaiškumus, susijusius su Baltijos valstybių klausimu“.

¹⁰⁵ I. Majskio pokalbio su A. Edenu ataskaita, 27.12.1940. In: *Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 2 (часть 1). 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г., док. 614, с. 239*. Ataskaita anglų k. žr. TNA, FO 371/24849, N.7548/40/38.

- Gorodetsky, Gabriel. *Stafford Cripps' Mission to Moscow, 1940–1942*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Gorodetsky, Gabriel (Ed.). *Stafford Cripps in Moscow, 1940–1942: Diaries and Papers*. London and Portland, OR: Vallentine Mitchell, 2007.
- Hanak, H[arry]. Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow May 1940 to June 1941. *The English Historical Review*, 1979, Vol. 94, No. 370, p. 48–70. Taip pat prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/567157>
- Hanak, H[arry]. Sir Stafford Cripps as Ambassador in Moscow, June 1941–January 1942. *The English Historical Review*, 1982, Vol. 97, No. 383, p. 332–344. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/568120>
- Hułas, Magdalena. Memorandum Stafforda Crippsa z 22 października 1940 r. Polskie aspekty. *Dzieje Najnowsze*, 1993, t. 25, z. 4, s. 81–93.
- Merritt, Merritt S. *Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the Origins of the Grand Alliance*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988.
- Osborn, Patrick R. *Operation Pike: Britain versus the Soviet Union, 1939–1941*. Westport, CT and London: Greenwood Press, 2000.
- Osborn, P. R. *Brytyjskie plany ataku na ZSRR 1939–1941*. Warszawa: Wydawnictwo Amber, 2007.
- Piirimäe, Kaarel. *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: Allied Relations during the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Poland in the British Parliament. 1939–1945. Vol. I: British Guarantees to Poland to The Atlantic Charter (March 1939–August 1941)*. Compiled and edited by Waclaw Jędrzejewicz with the assistance of Pauline C. Ramsey. New York: Jozef Pilsudski Institute of America for Research in the Modern History of Poland, 1946.
- Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1940*, redaktor tomu: Magdalena Hułas. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2010.
- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 2: czerwiec 1940 – czerwiec 1941* / redaktor naukowy Marian Zgórnjak, opracował Wojciech Rojek przy współpracy Andrzeja Suchcitz. Kraków: Secesja, 1995.
- Tamkin, Nicholas. *Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940–45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Tebinka, Jacek. *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*. Warszawa: Wydawn, Neriton, 1998.
- The Foreign Office and the Kremlin: British documents on Anglo-Soviet Relations, 1941–45*, Edited, with an introduction, by Graham Ross. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Wandycz, Piotr. *Z Piłsudskim i Sikorskim. August Zaleski, minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*. Warszawa: Wydawn. Sejmowe, 1999.
- Woodward, Llewellyn. *British Foreign Policy in the Second World War, Vol. I*. London: H. M. Stationery Office, 1970.
- Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 1. 1 января – 31 октября 1940 г.* Москва: Международные отношения, 1995.
- Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 2 (часть 1). 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г.* Москва: Международные отношения, 1998.
- Лавров, Владимир Сергеевич. Что скрывалось за приглашением В. М. Молотова осенью 1940 г. в Берлин и полетом Р. Гесса в мае 1941 г. в Англию. In: *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР*. Москва: Права человека, 2006, с. 357–385.
- Майский, Иван Михайлович. *Дневник дипломата, Лондон, 1934–1943: книга 2, часть 1: 4 сентября 1939 – 21 июня 1941 года* / отв. ред. А. О. Чубарьян; сост. Н. В. Бойко, Е. В. Косырева, Л. В. Поздеева. Москва: Наука, 2009.